

Mifologiya və din

Fəlsəfə gerçəkliyin nəzəri mənimsənilməsinin spesfik usulu kimi birdən-birə, boş yerdən, hecdən yaranmamışdır. Onun təşəkkül tapmasının öz tarixi, sosial-iqtisadi kökülləri, ideya qaynaqları vardır. Beləki inasanlar ilk dəfə onları əhatə edən ətraf aləmin necəliyi, şeylərin təbiəti hadisələrin səbəbi haqqında düşünməyə başlayan andan fəlsəfənin də tarixi başlamışdır. Bunun üçün bəşər idrakı çox ziddioyyətli və mürəkkəb bir təkamül yolu keçməli olmuşdur. Həmin yol öz başlanğıcını dünyanın mifoloji və dini anlamından götrülmüşdür.

Mifologiya (“mifos” yunanca rəvayət, əfsanə, nağıl, dastan, “logos” – söz, anlayış, təlim) ictimai inkişafın ibtidai mərhələsi üçün səciyyəvi olan dünyagörüşü, ictimai şüurun ilkin formasıdır. Mifologiya miflər haqqında elmə, təlimə deyilir. Dilimizdə mifin qarşılığı “əsatir” sözüdür. Mif dünyanın yaranması, təbiət hadisələri, allahlar, qəhrəmanlar, qədim xalqların adət-ənələri, etiqadları haqqında möcüzəli əfsanəyə rəvayətə deyilir. Dünyanın hər bir xalqının özünəməxsus mifləri olmuşdur. Mif yaradıcılığı bəşəriyyətin mədəni inkişaf tarixində çox əhəmiyyətli hadisədir. İbtidai cəmiyyət adamının dünyanı anlayıb dərk etməsində onun mühüm rolu olmuşdur. O, həm də bəşər övladının özünü tanımasının ilkin nümunəsidir. Təsadüfə deyilki, mifologiya qədim mədəniyyətin, incəsənətin “ana qucağı”, beşiyi adlandırılmışdır. Dünya hadisələrinin mifoloji izahı, mifik təfəkkürün formalaşması dünyanın xaotik mənzərəsi haqqındakı korbəbi təsəvvürlərdən onun harmonik qaydalarına dair bəsit inanclara keçid dövründə təsadüf edir. Məhz həmin prosesdə insan şüurunda nə isə fəvqalədə bir yaradıcının varlığına inam oyanır.

Mif qədim insanların şüurunda gerçəkliyin primitiv, fantastik inikası, onların təbiət, cəmiyyət sirləri qarşısında heyretinin obrazlı – bədin təcəssümüdür. İnsanın təbiətlə, ətraf aləm hadisələri ilə gündəlik təması onun mifik şüurunun formalaşmasına əsas olmuşdur. Qədim insan dünyada baş verən və onu heyretə gətirən hadisələrə, təbii fəlakətlərə, ölümlə və i.a. rastlaşdıqca onları anlamağa can atmış, lakin dünyanın əsrarəngiz sirlərinə vara bilmədikdə sadələvhəcəsinə uyduğu rəvayətlərdən, əfsanələrdən təskinlik tapmalı olubdur. Hadisələrin

anlaşılmasından öncə yarana emosional halət miflərin sonraki təşəkkülünə güclü təsir göstərmişdir. Elə mifoloji təfəkkürün müqəddim şərtlərindən biri də insanın ətraf mühətdən, onun təsirindən ayrılı bilməməsi, bədbinlik yaradan emosional amillərin güclü olmasıdır. Mifologiyada təbi hadisələrin insaniləşdirilməsi, kosmosun canlılaşdırılması, meylidə bu zəmində yaranmışdır. Mifin emisionallığının obrazlığı onun səciyyəvi cəhətlərindəndir. Mifdə emosiyanın mühüm yer tutması onunla izah edilirki, burada insanla təbiət, subyektlə obyekt arasındakı ünsiyyət realiscəsinə deyil, mistik mənada qavranılır. Arxaik təfəkkür tipi olan mifdə məcazi mənə güclü olduğundan o, fantaziya, xəyal və möcüzələr aləmi kimi çıxış edir. Mifologiyanın möcüzə sirlərindən olan məzmununda ibtidai insanların etiqadları, həyacanları, qəlb çırpıntıları əks olunmuşdur.

Mifologiya bəşəriyyətin uşaqlıq dövrünün fantastik, emosional bədii səlnaməsi, həyatı, dünyanı dərk etməyə başlayan, lakin gərcək hadisələrlə xəyali hadisələr arasında fərq qoya bilməyən insanın dünyagörüşü kimi hər şeydən əvvəl bu insanın təbiət və cəmiyyət hadisələrinə müəyyən münasibətidir, onları duymaq, anlamaq və qiymətləndirmək qabiliyyətidir, onun hərəkətlərini tənzimləyən bir davranış formasıdır. Zaman keçdikci onda estetik, etik, hüquqi və s. amillər daha qabarıq nəzərə çarpır.

Qədim yunanlar allahlar və qəhramanlar haqqında yaranmış əsərləri mifologiya adlandırılmışlar. Lakin mifologiyanın mövzə dairəsi bununla məhdudlaşmır. O, daha zəngin və rəngarəngdir. Xalqların inkişaf etmiş mifoloji sistemində kainat, dünyanın sonu, təqvim ölüm haqqında, eləcədə insanlıarın mədəni nəaliyyətlərinin odun əldə edilməsi, sənətkarlıq, əkinçilik, adət və ənənələr haqqında miflər üstünlük təşkil edir. Bu tip miflər söz yox ki, ilkin başlanğıc, dünyanın yaranışı və quruluşu, təbiət hadisələrinin əmələ gəlməsi, dünya ahəngi və s. ilə bağlı suallara cavablar axtarmağın ibtidai səyləri kimi təşəkkül tapmışdır. Mifoloji sistemə xas olan bütün süyetlər, inancalr, ayinlər, mərasimlər və i. a. beləcə yaranmışdır.

Mifologiya məzmun və formaca müxtəlif olduğunda görə müxtəlif məqsədlərə xidmət etmişdir. Onun köməyi ilə insan kosmosu, ətraf aləmin predmet və hadisələrini bəşərləşdirməklə, canlılandırmaqla

onlara anlaşılır, heyrət və həyacanlarını dəf edir, özünə təskinlik verir, pis yaxşıdan ayırd edə bilir. Mifologiyada keçmiş, gələcək və indi uzlaşdırılır. Onun vasitəsi ilə bu vəya digər xalqın kollektiv şüuru formalaşır, nəsillərin mədəni əlaqəsi təmin edilir, cəmiyyətin mənəvi sərvətlər sistemi hifz olunur, müəyyən davranış normaları təqdir edilir. Mifik təfəkkür həmçinin özündə təbiət-cəmiyyət, dünya-insan sistemində mövcud olan ziddiyətlərin həlli yollarının ilkin, ibtidai axtarış cəhdlərini əks etdirir.

Mifologiya real, həyati əsaslara malik dünyaduyumdur, dünya anlamıdır. O, gercək dünyanın hadisələrini, faktlarını sadələşməsinə təcəssüm etdirən, avamcasına şərh edən insan əqlinin erkən mərhələsində əmək təcrübəsi prosesində, müəyyən sosial-iqtisadi şəraitdə meydana gələn yaradıcılıqdır. İnsanların əmək və həyat təcrübəsi genişləndikcə mifoloji fantastikanın dairəsi genişlənir. Bəşər mənəvi mədəniyyətinin ən qədim forması kimi o, özündə əxlaq normalarını, incəsənət növlərini, dini etiqadları, siyasi baxışların, biliyin, fəlsəfənin ilkin ünsürlərini, rüşeyimlərini birləşdirir. Yalnız sonralar həmən ünsürlər müstəqil inkişaf etmişlər. Mifologiya yarandığı dövrün hər nəyi varsa hamısını özündə birləşdirən, bölünməz vahid, unversal şüur forması olmuş, müxtəlif xalqların poetik zənginliyini və müdrikliyini əks etdirmişdir. Burada dünyanın möcüzəli mifik suyetlərdə və obrazlarda verilən vahid mənzərəsində real gercəkliklə uydurma fantaziyalar, təbii ilə fəvqəltəbii, biliklə inam, ağıl ilə emosiya cümləşir. Miflərdə dünya və insan, subyekt və obyekt, ideal və maddi, əşya və işarə, predmet və onun əlamətləri, bilik və inam, zaman və məkan münasibətləri arasında heç bir fərq qoyulmur. İnsan düşüncəsi bu fərqi sonralar müəyyən edir.

Dünyanın yaranması və cəmiyyətin meydana gəlməsi, həyat, ölüm və s. haqqında vaxtı ilə mifologiyanın irəli sürdüyü suallara cavab axtarmaqda din və fəlsəfə başqa yolu seçirlər. Mifin, dinin, incəsənətin, fəlsəfi və elməqədərki təsəvvürlərin əvvəllər bir-birilə cümləşən inkişaf yolları zaman keçdikcə bir-birindən fərqlənən müxtəlif istiqamətlərə çevrilir. Ətraf hadisələr tədricən insanlarda daha aydın təsəvvürlər yaratmağa başladığıca dünyanın mifoloji izahatı artıq onları qane etmir. İnsan təfəkkürünün yaradıcılığa doğru inkişafı yeni

mərhləyə qədəm qoyur. Dünya və həyat haqqında mif və dinlə sıx əlaqədar, dinin ağuşunda əmələ gəlmiş ilkin fəlsəfi elməqədərki təsəvvürlər ictimai şüurun müxtəlif tipləri kimi formalaşır.

Din dünyagörüşün elə bir formasıdır ki, burada dünyanın anlaşılması onun ikiləşdirilməsi prinsipi əsasında mümkün sayılır. Əbədi axirət dünyasına və hiss üzvləri ilə bilavasitə qavranılan real aləmə bölünən dünya dində fəvqaltəbii qüvvələrin fəaliyyətinin məhsulu kimi təqdim olunur. Dini şüura xas olan ən mühüm əlamət fəvqaltəbiiliyə, fəvqaltəbii varlıqlarla real obyektlər arasında fəvqaltəbii əlaqələrə, real obyektlərin fəvqaltəbii xüsusiyyətinə inamdır, etiqaddır. Bu mənada mifologiya ilə dinin ilk mənbələri sanki eynidir. Lakin tarixlik baxımından ictimai şüurun spesifik forması olan din mifologiyadan sonra meydana gəlmiş və ondan bir çox ünsürləri mənimsəmişdir.

Fəvqaltəbiilik dedikdə maddi aləmin qanunlarına tabe olmayan, səbəb və nəticə əlaqələri silsiləsindən kənar qalan şeylər nəzərdə tutulur. Fəvqaltəbiilik əslində real hadisələrin, gərcək varlıqların inkarı olub, onlara qarşı qoyulur. Burada mütləq, əbədi sayılan Allah sonlu, keciçi şeylərə və hadisələrə qarşı durur. Allah ideyası, Allaha şəksiz inam dində başlıcadır. Dini ehkamlarda o, hər şeyin, bütün dünyanın, təbiətin qanunlarının və insanın yeganə yaradıcısıdır. Fəvqaltəbiilik ideyaları və obrazları gərcəkliyə uyğun gəlmədiyindən, onlarla uzlaşmadığından elm onların uydurma və illuziyalı olduğunu qeyd edir. Lakin fəvqaltəbiiliyə inamın bəşər tarixi boyu həmişə real əsası olmuşdur. Ancaq dini şüurda reallığın əvəz edicisi kimi xəyali mahiyyətlərin, xassə və əlaqələrin illuziyalı aləmi yaranır. Miflər, ehkamlar, nəsihətlər, pərəstiş qaydaları, haramlar formasında ifadə olunan fəvqaltəbiiliyə münasibət, yəni onun real mövcudluğuna inam dini dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. İnam dini şüurun mövcudluq üsuludur. Onun zahiri forması olan sitajış icra edilən ayinlərdə, ibadətlərdə, mərasimlərdə, riayət olunan göstərişlərdə, ehkamlarda qərarlaşan sistemdir. Təsəvvürlərdə, hisslər, emosiyalar bu bu sistemin zəruri ünsürləridir.

Dini forma və mahiyyətə olduqca mürəkkəb təbiətə malikdir. Ateizm tərbiyəsini proqram vəzifə elan edildiyi sabiq soailizm quruculuğu şəraitində dinə birtərəfli, həm də yanlış təriflər verilmiş, o, keçmişin zərərli qalığı elan edilərək kəskin tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Söz yox ki, dinin bəşər tarixində rolu ziddiyyətli olmuşdur. Siniflicəmiyyətlərdə dini fanatizim, mövhumat hakim qüvvələr tərəfindən cəhalət aləti kimi istifadə edilmişdir. Tarixən bəlli olan saysız-hesabsız müharibələr dinin bayraqçı altında aparılıb. Lakin dinə qiymət verilərkən ondan hansı məqsədlər naminə istifadə olunmasını deyil, onun həqiqi məziyyətlərini və necəliyini əsas götürmək lazımdır.

Din mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi ümumi bəşər sərvətlərin zənginləşməsi yolunda mühüm amildir. O, özünün ayin və mərasimləri ilə insanlar arasında məhəbbət, xeyirxahlıq, səbr, əzablara sinə gərmək, paxıllıq, nəciblik, vicdan, borc, ədalət və s. kimi müsbət keyfiyyətlərin aşılmasına, mənəviyyətin zənginləşməsinə kömək edir.

Din ilə fəlsəfənin yaxınlığı da məhz bundadır. Onların hər ikisi adamların şüuruna və davranışına təsir göstərən oxşar problemlərin həllinə səy göstərirlər. Lakin dünyagörüşün müxtəlif formaları kimi onların aralarındakı fərq olduqca böyükdür. Din kor-koranə inama, etiqada, fəlsəfə isə zəkaya, elmə əsaslanır, öz müddəalarını məntiqi-pasional cəhətdən subuta yetirir. Fəlsəfədə insanın dünyada yeri və rolu nəzəri cəhətdən aşkarlanır. Xiristanlıq və İslam kimi dünya dinlərində dünyagörüşü məsələlərinin qoyuluşu və həlli Allahın adı ilə bağlıdır. Fəlsəfədə isə ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin düşüncə tərzini, əqidəsi, həyati mövqeyi, istək və arzuları zamanın tələbinin ifadəsi kimi başlıca amil hesab edilir. Etiqada əsaslanan dindən fərqli olaraq fəlsəfə dünyagörüşün intellektual cəhəti ön plana çəkilir, dünyanın və insanın zəka və rəşadət bilik mövqeyindən anlaşılmasına artan tələbat ifadə olunur. Bunu fəlsəfənin predmeti və funksiyalarının şərhində daha aydın görmək olar.